

társadalomnak is lehetne nevezni. Egészen biztos vagyok abban, hogy a hálózatosodásnak nemcsak technológiai feltételei vannak. Az internet a társadalmi változások egész arzenálját teremti meg, amire reflektálni kell, és vannak is ilyen reflexiók bőven. Összefügg ez azzal, hogy megváltozik a kutatás természete. A korábbiakhoz képest sokkal nagyobb adatbázisokkal tudunk dolgozni. Az adatbázisokat nem mi magunk hozzuk létre, hanem készen találjuk, a legkülönbözőbb helyeken, a bankoknál, biztosítóknál, APEH-nél, Statisztikai Hivatalnál, vagy távközlési szolgáltatóknál. Ezek az adatbázisok hatalmas lehetőségeket kínálnak a szociológusok számára a többi társadalomtudománnyal szemben. Üzlet, politika, nyilvános szereplés jöhet belőlük és általuk

Eljött az ideje, hogy átgondoljuk a rendszerváltásnak nevezett projekt hozadékát. Húsz év nagyon hosszú idő. Európa 1965-ben már tudta, hogy merre fog tartani. Érdekes volna felmérni, hol vagyunk. Mérleget kellene készíteni annak érdekében, hogy megtudjuk, hogy mi történt rosszul, mi történt jól. Vannak adataink, vannak longitudinális vizsgálataink, vannak nemzetközi összehasonlító kutatásaink. Helyettünk senki sincs, aki el tudná végezni ezt a munkát.

Karády Viktor DSc, egyetemi tanár

Társadalomszerkezet, modernizáció és régiók Magyarországon (az 1910-es rétegstatisztikák tükrében)

Előadásom tárgya valamelyest kiesik a konferencia főtémája, a tudásjavak áramlása adta keretből, amennyiben mindössze a tudásjavakat jórészt hordozó értelmiségi csoportok elhelyezkedéséről szól a honi társadalom térszerkezetében a dualista kor végén. Hozzá tehetem azonban, hogy vállalkozásomra egy már a tudásjavak és azok hordozóinak történelmi újratermelésére vonatkozó nagyobb kutatás inspirált. Kiindulási pontom ugyanis egy nemrég beindított, kiterjeszhető s pillanatnyilag máris hat országot érintő történelmi értelmiség-szociológiai felmérés, mely felvetette azt a kérdést, hogy a feudalizmusból kinövő, iparosodó nemzetállamok elitrétegeinek kiválasztása és reprodukciója milyen összefüggésben van a földrajzi-társadalmi térviszonyok adottságaival. Az így konstruált új elemzési szempontok között döntő formában jelentek meg az érintett értelmiségi kategóriák regionális hovatartozásának, eredetének vagy háttérének kérdései: ebben az összefüggésben elsősorban a városiasodás szintjeinek és a fizikai-geográfiai elhelyezkedésnek fontossága tűnt fel, mint az ösztársadalmi érvényesülési lehetőségek meghatározói. Mindennek egy sor konkrét objektivációját kíséreljük meg a kutatásban számba venni. Ilyen a születési hely, az iskolázás terei és a család lakóhelye – mint a Bourdieu-féle örökölt vagy primer módon szerzett 'társadalmi tőke' kötődési zónái, valamint a szakmai piacválasztás vagy a közéleti tevékenység földrajzi-rezidenciális terepei. Mai témám pusztá bevezetésül szolgálhat a modern társadalmi elitek helyi kötöttségének általános problémájához a dualista Magyarország utolsó fázisában.

Az itt felvetett központi kérdést legegyszerűbben úgy lehet megfogalmazni, hogy az állami adminisztráció s az ezt kiszolgáló statisztikai apparátus által kijelölt korabeli (1910) nagyrégiók hogyan osztották meg a jelen lévő elitcsoportokat. Evvel tehát a társadalomszerkezet alapvető regionális s részben rezidenciális (lakóhelyi) vonatkozásait lehet megvilágítani. A téma feldolgozásának tulajdonképpen minden társadalmi struktúravizsgálat integráns részét kellene képeznie. Ezért is meglepő, hogy a társadalomtörténelmi irodalom ritkán fordított figyelmet a térbeliség kérdéseire, bár a kérdéskört már a 19. századvég

klasszikusainál feltűnik, nevezetesen a társadalmi tények Durkheim-féle kategória-rendszerében, melyre az *Année sociologique* (1897) tartalomjegyzéke 'társadalommorfológia' (*morphologie sociale*) címen reflektál. Itt lehet idézni a modern társadalomföldrajz szintén francia alapító atyjának, Vidal de la Blache-nak idevágó tanulmányát « a társadalmi tények földrajzi feltételeiről ». Ez tehát tulajdonképpen egy korai kérdésfelvetés, melyet, ha szabad, megtoldanék egy utalással egy másik hozzám közel álló francia klasszikusra, a számszerűsített adatelemzés hasznáról. Maurice Halbwachs, a Durkheim iskola második nemzedékének központi alakja jegyezte meg, hogy a társadalmi tények mindig bizonyos mennyiségben vannak jelen a társadalomban, tehát nem közömbös, sőt, nagyon fontos ezeknek a mennyiségeknek a meghatározása. Ő azt is kifejtette, hogy ezeknek a kvantifikált viszonyoknak a feltárása akkor is elengedhetetlen, ha köztudottaknak tűnnek. Ugyanis az ilyen kvantifikált minősítésekkel lesz a közkeletű elképzelésekből tudományosan megalapozott, objektívált társadalmi tény...

Ezután a *captatio benevolentiae* után kezdhetjük talán azzal, hogy mit is jelent történelmileg és szociológiailag a régió fogalma? Itt néhány triviális dologra kell emlékeztetnem.

Az első az, hogy a régió természetes adottságainak, például magának a táj jellegének is bizony nagyon erős, meghatározó jellege van a társadalomszerkezet történelmi alakulására. Ahhoz, hogy milyen típusú társadalmi viszonyok fejlődnek ki, vagy az ösztársadalmi folyamatok – pl. az iparosítás, városiasodás – hogyan valósulnak meg helyileg, nyilvánvaló szerepet játszik a klíma, a régióban található ásványi kincsek s ezek elérhetősége, gazdaságos kihasználhatósága, a közlekedési-szállítási lehetőségek – melyek messzemenően a terepdomborulat természetétől, a folyók hajózhatóságától függnék -, majd az iparosítási folyamat előrehaladásával az infrastruktúra beépítése, megléte, helyi kihasználtsága. Az így indukált gazdasági fejlődés részben lehetővé teszi, részben maga is részt vesz a belakhatóság körülményeinek megszabásában, de mindig a természeti környezet keretein belül. Hegyekben nehezebb nagyvárost építeni, a folyók régiókat összekötnek ugyan, de el is választanak a kommunikációs lehetőségek szempontjából s nagy tavakban a legutóbbi időkig nem lehetett technikailag bányászni.

Ezek triviális alaptények. Valamelyest kevésbé banális annak megállapítása, hogy a régiók társadalmi kihasználtsága történelmi tevékenységek sorozata nyomán alakult ki, s pl. a településszerkezet megléte s a népesség mindenkori helyi koncentrációja maga is meghatározólag befolyásolja a későbbi társadalmi változások esélyeit. A késő középkori városok kialakulásával, majd később a reformáció korában újrainduló urbanizációval például egy sor olyan kollektív befektetés (iskolák, akadémiák, templomok, úthálózat, stb.) valósult meg a feudális viszonyok között, melyek sok szempontból az ipari társadalomban felgyorsult modernizációs folyamatoknak is keretfeltételül szolgált. A dualista kor iskolai piaca például a törökök által huzamosabban meg nem szállt területeken (a Dunántúl északnyugati részén, a Felvidéken vagy Erdélyben) messzemenően régi – gyakran középkori – előzményekre épült az iskolai kínálat közismerten nagyfokú (a gazdasági piacok értelemben vett) rugalmatlansága miatt. Egy valamikor megépített s megszervezett iskolát igen nehezen bontanak le vagy állítanak át más funkcióra, még akkor is, ha megcélzott közönsége általi keresettség radikálisan lecsökken vagy stagnál. A régiók történelmi jellegéhez szorosan hozzátartoztak tehát az állam és az egyéb közhatalmak (ilyenek voltak kiváltképp az egyházak, a városi és megyei hatóságok vagy a nagybirtokos arisztokrácia) által ezközölt intézményes vagy akár egyéni befektetések. Ugyanilyen fontos a hasonló természetű magánkezdeményezések helye és jellege. A magánjellegű befektetések regionális megoszlása terén a modern korban elsősorban ipartelepekről, üzletekről vagy az ezekhez szükséges infrastruktúrákról van szó.

Márpedig ezeknek az elhelyezése sokszor nagyrészt vagy akár teljesen egyéni, önkényes, néha kifejezetten korrupciógyanus (tehát még a gazdasági célszerűség szempontjából is önkényesnek bizonyuló) döntéseknek az eredménye. Azonban miután ezek a döntések megtörténtek, például az, hogy hova telepítik a vasútállomásokat, egyáltalán a vasútvonalakat, ezek már rögvést a régió társadalmi-gazdasági arculatát erősen meghatározó tényezőkké váltak.

Ebben az összefüggésben külön kell említeni a városiasodásnak azokat a sajátos eredményeit, amelyek a történelmi népességfejlődésnek, a közösségi befektetéseknek, főként az állam, a helyi hatóságok valamint magánosok befektetéseinek minden típusú, tehát gazdasági (közüzemek), iskolai, adminisztratív (városháza, megyeháza, múzeum, közhivatali intézmények, stb.) és egyéb magánbefektetéseknek (színházak, könyvtárak, nyomdák, nagykereskedelmi vállalatok, stb.) a közös eredője. Így alakulnak ki a polgári kor regionális központjai és a főváros sajátos, egyedülálló városi környezete, amelynek – ez adatainkból is kitűnik – egészen kiemelkedő jelentősége lesz már a tárgyalt századfordulón az osztársadalom szerkezetének meghatározásában. Klasszikus szerzőink már korán felismerték, hogy a modern nagyváros gyanánt csak 19. század végén kiépülő Budapest mögött egy nagy, igencsak elmaradt s a társadalomfejlődésből részben kiszakadt falusi világ húzódott meg. A főváros és a vidék közötti modernizációs szintkülönbség annyira jelentős, hogy a két közeg mintha két külön társadalomfejlődési korszakhoz tartozott volna a dualista kor végén. Budapest súlya és jellege a honi társadalomfejlődés dinamikájában Európában talán csak Párizshoz hasonlítható, hiszen sokáig (még a 20. század derekán is túl) a francia főváros is mereven szembenállt a hirhedten modernizációs deficittel küzködő vidékkel ('a francia sivataggal'). Ez éppúgy megfigyelhető az urbanizáció, a gazdasági és szellemi infrastruktúra és mindenfajta társadalmi reprodukciós befektetés elhelyezkedése szempontjából. Hosszú ideig mindenfajta országos kihatású kollektív vállalkozás vagy befektetés (s nemcsak a nemzetállam szimbolikájában szerepet játszó) Franciaországban is akárcsak nálunk kizárólag vagy legelőször a fővárosban valósult meg. Erre a kérdésre a főváros és környéke különálló társadalmi-gazdasági státuszát szándékosan kihangsúlyozó táblázatunk kitűnő illusztrációkkal szolgál.

Mindenesetre a régiók történelmileg kialakult társadalmi helymeghatározása szempontjából mindig is lényeges körülményt jelentett két dolog. Egyrészt olyan 'morfológiai' tényezőkről van szó, mint a népsűrűség, a népesség megoszlása és konkrétan a városiasodás, illetve a különböző a társadalomszerveződésben, a népesség feletti hatalomgyakorlásban, az adminisztrációban vagy a társadalmi reprodukcióban szereppel bíró városi funkciók és befektetések térbeli elhelyezkedése. Másrészt viszont a sokkultúrájú régi Magyarországon különösen kiemelt fontosságú volt a régiók etnikai és felekezeti megosztottsága a nemzetállam kiépülésének időszakában, mely – mint mindenütt – egybeesett a gazdaságban (az 1860-as évek *Gründerzeit*-jával) az iparosítás s a politikai mezőben a demokratizálódás (előjogok eltörlése, jobbágyfelszabadítás, felekezeti egyenjogúsítás) és a társadalmi tér egészében a modernizációval összefüggő szakmai mobilitási folyamatok felgyorsulásával. Ezekre ugyanis helyileg a potenciális különböző nemzetiségi és felekezeti résztvevők igencsak egyenlőtlenül reagáltak. A régiók társadalmi jellegének eme nálunk valójában az európai nemzetállamok között egyedülállóan lényeges összetevőjére most hely hiányában külön nem térnek ki. Tudatában kell lennünk azonban annak, hogy a bemutatott regionális társadalomszerkezeti jelzések mögött - különösen a modernizációs egyenlőtlenség gyanánt értékelhetők terén - majdnem mindenütt (talán csak egyes alföldi vámegek kivételével) döntő szerepet játszott a korabeli népesség alkulturális megosztottsága.

A területek népességével kapcsolatban természetesen alapvető problémát képeznek a helyi birtokviszonyok, a vagyonok természete, megszerzésük körülményei (öröklött, vásárolt vagy bérelt) és a részben ezt kifejező illetve ehhez is kötődő foglalkozásszerkezet. Ezek viszont mind történelmileg kialakult képződmények, melyek a vizsgált időszakban is tovább alakultak. A táblázatunkban részletes utalásokat lehet minderre találni, s a továbbiakban ezek segítségével kísérlem meg a dualista kor végén már egy félig modernizált társadalmi alakulat regionális jellegzetességeinek értelmezését. Minderre elsősorban a műveltségghordozó és egyéb elitcsoportok kulcsfontosságúnak tekintett regionális elhelyezkedése fog jelzéseket nyújtani.

Itt jutok el hosszúra sikerült általános bevezető megjegyzéseim utolsó, de elkerülhetetlen témájához. A regionális társadalmi megosztottság nem csak objektív mércével mérhetően fejeződik ki, hanem a kollektív elképzelés-rendszerek által produkált szimbolikus földrajz tényezőiben, amelyekkel a régiók társadalmi megítélése – ‘imázsa’ – rendre meg van terhelve. Ezek persze mind konkrét társadalmi tapasztalatokra illetve kontrasztív kapcsolathálók produktumaira vezethetők vissza s gyakran a deformáltan áthagyományozott kollektív emlékezet hordalékaiból származnak. Részben pedig különböző – nemegyszer egyenesen politikai - behatások nyomán alakultak ki. Arról van konkrétan szó, hogy a régiók fizikai jellegéből az érintett népességnek tulajdonított kollektív tulajdonságokat, morális vagy más jellegű csoportkaraktert származtatnak. Ezeknek az elképzeléseknek lehetnek önértékelési, önelhatárolódási vagy önmegkülönböztető funkciói – amennyiben a régiók önmagukat, saját népességüket minősítik –, de persze leképezhetik az osztársadalom belső szimbolikus hierarchiáját is. Gyakran utal ez a szimbolikus földrajz a nemzetállam történelmi előzményeinek kiemelt tereire is (a nagy csaták, győzelmek vagy katasztrófák emlékhelyszerű lokalizációira), de szerepelhetnek benne a tájjelleg és a csoporttulajdonságok – például a munkához való viszony, a ‘beállítottság’ vagy az alapvető kollektív személyiségjegyek – feltételezett összefüggései. Egyébként ez Európa-szerte s bizonytalán másutt is meglévő toposz s mindenütt sajátosan függ össze a régiók tényleges földrajzi adottságaival. Európában továbbra is erősen működik ez a 18. században már Montesquieu által tétélesen megfogalmazott észak-dél megosztottságra vonatkozó fantazma-rendszer (mely szerint az északiak ‘hidegek’ és ‘szomorkásak’, a déliek ‘forróvérűek’ és ‘vidámak’...). Magyarországon például az Alfölddel hosszú ideig összekapcsolódott egyfajta mélymagyar koncepció: az Alföld az ‘igazi’ magyar táj, és népe az ‘igazi’ magyar nép. A székelységgel is és a székely tájjal is összekapcsolódott a romantikus nacionalizmusban egy hasonló elképzelésrendszer, melynek a kanonizált magas kultúrában való legitimációjához a korai nemzetállam koncepciójának literátorai (így Petőfi) jelentősen hozzájárultak.

A politikailag legitimált szimbolikus földrajz egyik számunkra is fontos produktuma a századfordulótól kezdődő kortól kiindulva s a világháború között már nagyon pregnáns formát öltő városellenesség, különösen az ellenforradalmi korban ‘bűnös Budapestként’ megfogalmazott toposz. Ebben is implikálódott, hogy a ‘valódi’ magyarság az nem budapesti, nem fővárosi, merthogy a főváros az idegen, az zsidó, s mint ilyen a nemzettest kései s torz szüleménye. Főképp a főváros ad tápot azoknak az ideológiáknak, művészi s más szellemi áramlatoknak, amelyek szemben állnak a Horthy korszak önmagáról alkotott hivatalos ideálképeivel. A ‘bűnös nagyváros’ szembeállítás a romlatlan vidékkel a korai kapitalizmus fázisában sokhelyütt előfordul a később kialakult, s megkésetten városiasodott nemzetállamokban, így Béccsel, Berlinnel szemben is. (Ennél fogva Nyugaton nemigen.) A huszadik századelő osztrák világában ez a sztereotípa annál jobban működött, hogy Bécsben összpontosult az osztrák tartományok zsidóságának túlnyomó többsége, a császárváros politikailag korán szocialista vezetés alá kerül, amíg az ausztriai vidék erősen konzervatív

maradt. Ugyanakkor közismerten Bécs volt a közép-európai művészi (szecesszió), sőt tudományos (pszichoanalízis) modernizáció központi fóruma, mely idegen maradt a vidéki osztrák közízléstől. Ugyanez Berlinnel szemben is megfigyelhető, amit a náciok egyébként messzemenően ki is használtak : ez ugyan elég paradox helyzetet eredményezett, hiszen végül is Berlin volt a német nagyiparnak és az egész modern német világnak is a központja, és a náciok maguk is egy produktivista iparosító (fegyverkező) ideológiának propagátorai voltak. Tehát részben saját ideológiai diskurzusok ellenében alakították ki ezt a 'bűnös Berlin' képet, melyhez talán azért is ragaszkodtak, mert a német főváros a helyi zsidóság népességi központja is volt. Mindenesetre a 'tisztá vidéki élet' propagálásának semmi köze nem volt ahhoz az erősen produktivista világgéphez, amelyet más regiszterben maguk gyártottak...

Nincs itt hely ezeknek a bároly érdekes s a régiókat szorosán érintő témáknak részletesebb tárgyalására. Térjünk tehát át a címben megjelölt esettanulmányra, melynek fókuszában a honi társadalom modernizációjának regionális egyenlőtlenségei állnak igencsak empirikus megközelítésben : az 1910-es népszámlálás Európában párját ritkítóan kiemelkedő minőségű rétegstatisztikáinak tükrében. Előrebocsátom, hogy ez egy mindössze sommás témaelemzés, inkább csak témabemutató lehet, amelynek egyik általános természetű konklúzióját máris előre kell bocsátani. Eredményeink azt mutatják, hogy ugyan a felhasznált adatok regionális eltérései erősen konvergálnak, összefüggnek egymással, egyes különbségek mégis külön értelmezést kívánnak, amennyiben nem követik az elitcsoportok területi elhelyezkedésének fő trendjeit. Ha ez utóbbit a régiók modernizációs szintjével azonosítjuk, az ilyen 'aberránsnak tűnő' jelzescsoportok arra a fontos társadalomtörténeti tényre utalnak, hogy az ipari vagy nyílt társadalmak fejlődése – amit modernizációnak hívunk – nem képez minden szempontból egységes tömböt. Például, teljesen triviálisan, a gazdasági modernizáció régiók szerinti fejlődési folyamata jelentősen eltérhet az iskolázottságtól vagy a különböző igazolt műveltségű rétegek elhelyezkedésének irányaitól. A modernizálódó társadalomban ezeket az egymással ugyan párhuzamosan kibontakozó fejlődési ágakat, sajátos piacuknál vagy érvényesülési mezőjüknel fogva részben eltérő társadalmi vezérlőelvek irányítják.

Mindenekelőtt ki kell emelni a táblázatból kitűnő alapvető tény, mely szerint a regionális megosztottság itteni egyszerű százalékos megoszlásai kettős rendszerűek. Egyrészt a táblázat első hét számszerű oszlopának a nagyrégiókra vonatkozó összesítéseit Pest-Pilis-Solt vármegye kihagyásával számítottam ki. Ezek tehát össztársadalmi szempontból csak részleges összesítések, avval a célzattal, hogy az itt használt regionális reprezentációs számarányokat ne torzítsa el a főváros rendkívüli viszonylagos túlsúlya. Másrészt azonban ezt a túlsúlyt, sőt a főváros környékének feltételezhető túlsúlyának adatait az utolsó két oszlopban feltüntettem, de ezúttal az teljes érintett magyarországi népesség arányában. Ehhez azonban az összesítési oszlop (=100,0) sajnos helyszűke miatt nem fért rá a táblázatra. Mindenesetre ez a kettős olvasat lehetővé teszi egyrészt a fővárosi régió súlyának pontos mérését, másrészt a többi nagyrégió összehasonlító elemzését szigorúan egymás viszonylatában, de a fővároson kívül.

A táblázat olvashatósága viszonylag egyszerű. Soronként kell venni a régiókra eső arányszámokat, s mindegyiket elsősorban a legelső két sorral hasonlítani össze, melyek az aktív és inaktív népességek megoszlását mutatják be. Ezekből pontosan kitűnik a régiók népességi súlyaránya az összes százalékában. Jól látható, hogy a nagy régiók a népességben nem nagyon eltérő tömeggel szerepelnek, az összarány tíz és húsz százaléka közötti szórásában. A legnépesebb nagyrégió a Dunántúl (19 %), melyet Erdély (16 %) és a Tiszántúl (Kelet-Alföld, 15-16 %) követ, míg a legkisebb népességű régiót Kelet-Szlovákia alkotja a fővároson kívüli népesség alig több mint egy tizedével. Budapest súlya az össznépesség egy

huszadára tehető. Ugyanannyi megközelítőleg a fővárost körülvevő megye, Pest-Pilis-Solt lakossága is 1910-ben.

Az aktív és inaktív lakosság népességi arányai szorosan e körül a regionális népességi alapmegoszlás körül szerveződnek, az arányszámok (Budapest és Erdély kivételével) 1 százaléknál kisebb eltérése mellett. Erdélyben valamivel több, másfél százalékponttal magasabb az aktív aránya az inaktívakéhoz képest, míg a fővárosban sokkal magasabb: itt az aktív lakosság aránya megközelíti az inaktív arányának dupláját, szemben a környező vármegyével, ahol többen vannak az inaktívok, mint a gazdasági tevékenységet űzők. Budapesten tevékenykedik megközelítőleg az ország minden 17-ik jövedelmet szerző termelője, míg a nem termelők között mindössze minden 27-ik. Az első két számsor összevetéséből adódó regionális különbségek tehát általában elhanyagolhatók, de azt jól kijelölik, hogy milyen rendkívüli szerepet játszik a főváros az ország gazdasági életében. E számok mögött azonban az utolsó századelőn legalább két másik demográfiai folyamat eredménye is tükröződik. Az egyik az, hogy a budapesti gyerekszülési gyakoriság már ekkoriban (a 19. század utolsó évtizedétől kezdődően) elkezdett meredeken zuhanni. Közismert, hogy mindenütt Európában a demográfiai átmenet a városi s főként nagyvárosi népességekben indult be a folyamat első fázisaiban. Ezek itteni számainkban is tükröződnek. A másik természetesen az, hogy a budapesti munkaerő piaca nagy tömegű fiatal aktív bevándorlót vonzott, akiknek jó része még nem alapított családot. Evvel is csökkent az inaktív fővárosiak viszonylagos arányszáma.

Ezt az elemzést szemléletesen lehet kiegészíteni a fővárosra vonatkozó gazdasági arányszámokkal. Míg, érthetően, Budapest a mezőgazdasági termelésben gyakorlatilag nem vesz részt, addig az ország ipari népességnek közel negyede és a nagyiparban foglalkoztatottaknak pontosan harmada itt tevékenykedik. Ez annál feltűnőbb eredmény, hogy semmi hasonló nem vonatkozik a fővárost környékező megyére. Pest-Pilis-Soltban a különböző gazdasági tevékenységet űző lakosság aránya majdnem teljesen a megye népességi részarányának felel meg, kivéve talán a mezőgazdaságban, ahol ettől kissé elmarad. A modern típusú gazdasági koncentráció tehát Budapesten igen markáns, de tágabb környékén már nem. Valószínűleg ettől jóval eltérő s a fővároséhoz közelítő képet nyerhetnénk – ha lennének ilyen adataink – a Budapest közvetlenül körülvevő elővárosokról.

Ha tovább haladunk a főváros helyzetének elemzésében, még pontosabban dokumentálni lehet Budapest rendkívüli súlyát a modernizálódó magyar társadalomban.

Ebben az összefüggésben érthető, hogy a nagybirtokosok között hol nagyon sokan élnek Budapesten (az 1000 holdasok ötöde), hol kevesen (az 1000 hold alatti birtokosok és bérlők elenyésző arányai), ez utóbbiak bizonyos mértékig azért mert – maguk igazgatván jószágukat – földjeiken, udvarházaikban, kastélyaikban lakoznak. Közöttük azonban feltűnően sokan (az összes mintegy nyolcada) a fővárost övező megye lakói. Ennek azonban sokszorosát képezik a fővárosban élő magánhivatalnokok arányszámai. Az a tény, hogy a kereskedelem és az ipar nem manuális alkalmazottainak közel fele budapesti, azt jelenti, hogy az ilyeneket különösen nagy számban alkalmazó nagyvállalatoknak szintén hasonló arányai székelnék a fővárosban. Még drámaibb képet mutat a budapesti túlsúly a magánmérnökök arányainak tükrében, akiknek már kétharmada fővárosi. Ez azt jelenti, hogy az ország magas technológiát alkalmazó vállalatai is minden bizonnyal többségükben itt koncentrálnak. Hasonló, de kevésbé egyoldalú koncentrációt mutat a kereskedelmi alkalmazottak közel harmadnyi budapesti számaránya. A közlekedési piac csak részben helyi kötöttségű (városi közlekedés és az országos hálózatok helyi kirendeltségei), így érthető, hogy az itteni fővárosi arány nem éri

el a kvalifikált ipari elítnepeésegeket. Feltűnően magas – szintén közel két-harmadnyi – az ujságírók budapesti aránya. Ez ismét azt mutatja, hogy a sajtó koncentrációja a modern értelmiségi tevékenységi piacok között is talán legerősebb a fővárosban. Ettől jelentősen elmarad a többi értelmiségi csoport budapesti képviselője, de ugyanakkor ezek is többszörös – mintegy ötszörös – túlreprezentációt mutatnak a népességi arányhoz képest. Ha az ország orvosainak, ügyvédeknek vagy művészeinek több mint negyedrésze budapesti, az egyértelműen azt fejezi ki, hogy mindenfajta szabadértelmiségi szolgáltatás fizetőképes kereslete is itt jelentkezik.

Ezzel azonban látványosan ellentétes a közalkalmazott értelmiség elhelyezkedése. A (közép- és főiskolai) tanárok között ugyan még minden hatodik budapesti volt, ami megfelelt az elitképzés honi piacának számottevő de távolról sem túlnyomó fővárosi koncentrációjának: a két budapesti egyetemmel, a 'nemzeti' művészeti főiskolákkal s a nagyobb egyházak (római katolikusok, reformátusok és zsidók) itteni papképző teológiáival ekkoriban vidéken egy (a kolozsvári) egyetem, nem kevesebb mint tíz jogakadémia, öt mezőgazdasági főiskola, egy (a beszercebányai) erdő- és bányamérnöki szakfőiskola és igen nagyszámú (1910-ben összesen nem kevesebb mint 41!) papképző szeminárium állt szemben.¹ A középiskolák között viszont a fővárosban az összes 13,5%-át találni e korban², ami – ha számba vesszük, hogy itt egy-egy iskolára nagyobb diákszám juthatott mint vidéken – értelmezni engedi a 'tanár' kategória még ennél is magasabb arányát. A 'tanítók' aránya azonban alacsony s nagyságrendileg a budapesti népesség arányszámának pontos tükré. Meglepő viszont a papok teljesen elenyésző budapesti jelenléte. E mögött valószínűleg többfajta fejlődési irány eredőjét lehet azonosítani. Ilyen a városi népesség szekularizációjának előrehaladottabb állapota, de ilyen lehet a vallási javak kínálatának nagyfokú merevsége a felekezeti piacon. Egyrészt a meglévő kultikus befektetésekhez (templom, paplak) akkor is kirendelnek szolgáló személyzetet, amikor a kereslet gyengül, pl. a népesség egy része elvándorol vagy már nem jár templomba. Másrészt ott, ahol új kereslet jelentkezik – a városokban – csak igen nagy beruházások árán – pl. templomépítéssel – lehet az egyházi szolgáltatások hálózatát megfelelő mértékben kiszélesíteni. Végül a meglévő kultikus infrastruktúra befogadó és kiszolgáló képessége igencsak képlékeny. A templomokba néhány hívőnek, de tömegeknek egyaránt lehetséges ugyanazt az istentiszteletet bemutatni. Így a meglévő berendezkedések a hívők számának növekedését jóideig el tudják viselni a személyzet létszámának emelése nélkül. Elképzelhetően ezek a körülmények együttesen magyarázzák a papság igen csekély budapesti arányszámát.

A régiók közötti aránykülönbségek már sehol sem mutatnak olyan markáns kilengéseket, mint a főváros viszonylatában.

Ami a főbb gazdasági tevékenységek aktív népességének megoszlását illeti, a mezőgazdaságban igen kevés eltérést tapasztalni. A vidéki arányok mindenütt igen közel vannak a nagyrégiók népességi megoszlásához. Azonban a nagybirtokok koncentrációja már eléggé markánsan eltérő képletet mutat. E téren feltűnők az észak-keleti és keleti régiók (Kelet-Szlovákia és különösen Kelet-Alföld) kiemelkedően magas nagybirtokosi arányai, míg Erdélyben ennek éppen az ellenkezőjét lehet megfigyelni.

Az ipari termelés, főként a nagyipar terén még erősebb eltéréseket találunk. Az átlagnál lényegesen magasabb ipari fejlettséget mutatnak a felvidéki nagyrégiók – mind Nyugat- mind Kelet-Szlovákia –, míg a Dunántúl átlagos fejlettségről s az összes többi régió viszonylagos

¹ L. *Magyar statisztikai évkönyv*, 1910, 385-388.

² Az arányt a *Magyar statisztikai évkönyv*, 1911, 330-332 adataiból számítottam ki.

alulfejlettségről tanuskodik. Különösen feltűnő elsősorban Kelet-Alföld iparosodásának elmaradottsága, de valamelyest Erdélyé is, ami a mezőgazdaság szektor további túltengésének negatív megfelelője. Ezeket az összefüggéseket az ipari tisztviselők arányai eléggé hasonlóan tükrözik, a mérnökökéi azonban nem egyértelműen. Feltűnő például, hogy Erdélyben a népességnél sokkal magasabb arányban vannak mérnökök, amire talán a fejlett helyi bányászati ipar nyújthat magyarázatot. Ennél az adathoz, azonban emlékezni kell arra a tényre, hogy a mérnöki csoport csak kicsiny maradék vidéken a fővárosban működő többség mellett: ilyen csekély volumenű, néhány százat kitevő népességnél a földrajzi megoszlásban esetlegességek is látványos szerepet játszhatnak, pl. hibák vagy az átmeneti tartózkodási helyen való regisztrálás a népszámláláson.

A kereskedelmi és közlekedési hivatalnokság regionális megoszlása már sokkal szorosabban követi a népességi arányokat. Egyedül a Duna-Tisza közén tapasztalható nagyobb pozitív kilengés jelentősen magasabb arányokkal, ami talán arra mutat, hogy az ország középső régiója a többinél népességi súlyához képest valamelyest aránytalanul nagyobb közvetítő szerepet játszik a gazdaságban.

Ugyanez látszik vonatkozni a szabadértelmiség elhelyezkedése szempontjából. Az összes régió között itt is egyedül a Duna-Tisza köze tűnik fel számottevően magas részarányaival az orvosok, ügyvédek, mérnökök, színészek s sajátosan a budapesti túlsúly miatt kicsiny számú újságíró között. Ezt azonban egyáltalán nem lehet a régió földrajzilag központi helyzetével magyarázni, hiszen a sokkal központibb fekvésű Pest-Pilis-Solt vármegyére az ilyen típusú túlreprezentáció egyáltalán nem érvényes. Viszont s nem véletlenül, a tanárok éppúgy magasan túl vannak képviselve a Duna-Tisza közén. Ez inkább arra mutat, hogy a középső alföldi régió erősebben városiasodott, mint a többi, nevezetesen a többinél jóval magasabb arányban vannak itt több középiskolával rendelkező 'iskolavárosok' (Szeged, Újvidék, Kecskemét), nem beszélve a sűrű kisvárosi középiskola-hálózatról. Ha a többi régióban nem találni számottevő eltérést a népesség és a szakértelmiség arányai között, ez nem vonatkozik Erdélyre. Itt a szakértelmiség egyértelműen alul van képviselve, különösen az újságírók között. Ugyanakkor Erdélyben feltűnő a tanárok jelentős túlképviseltettsége, akárcsak – valószínűleg más okokból – a mérnököknél. Ez jól megfelel az erdélyi elitképzés intézményhálózata történelmileg kialakult viszonylagos túlfejlesztettségének, melyet a felekezeti konkurencia a 16. század óta táplál. Az erdélyi intézmények nagyságrendben (19%) a honi középiskolai piacnak éppolyan nagy szegmensét foglalták el, mint a tanárok ottani aránya (21%).³ Talán hasonló okokra vezethető vissza a tanárok túlképviseltettsége Kelet-Szlovákiában is, ahol az elitképzés szintén fontos közvetítő mechanizmusa volt a 'lelkekért való küzdelemnek' szlovák, szász (cipszer) és magyar evangélikusok, katolikusok és reformátusok között ezen a török megszállástól megkímélt, de a reformáció és ellenreformáció harcainak erősen kitett területen.

Utoljára maradt a papi és tanítói 'kisértelmiség' területi elhelyezkedésének vizsgálata. Míg a tanítói kar megoszlása mindenütt elég pontosan követi a népességi megoszlást, ami nagyságrendileg jól megfelel az iskolai kereslet és kínálat helyi megjelenésének – az egyetlen nagyobb pozitív elhajlást itt is éppen a kelet-szlovák régió mutatja, addig a papi népesség regionális képlete már sokkal nagyobb kilengéseket rejt magában. Ezek között kiemelkedik a nyugati és középső régió (benne Pest-Pilis-Solt vármegye, s ahogy fentebb láttuk, Budapest) markáns alul-képviseltettsége – a Duna-Tisza közén a papság aránya a népességi arány felét sem éri el –, ezzel szemben Kelet-Szlovákia, de főképp Erdély rendkívüli 'klerikális

³ *Magyar statisztikai évkönyv* 1901, 302-305.

sűrítettsége'. Márpedig a két utóbbi régió az ország felekezeti legmegosztottabb terület volt. Itt a nyugati kereszténység sokféleségéhez (evangélikusok, reformátusok, unitáriusok) sajátosan kapcsolódtak a keleti típusú ortodox zsidó közösségek (haszidok, rabbinikus ortodoxok, 'status quo ante' hitközségek) és a keleti keresztények szintén egymással szembenálló egyházai (az 'uniátus' görög katolikusok és a pravoszlávok). Talán mindennek az etnikai különállást is jórészt leképező felekezeti változatosságnak az eredményeként alakult ki a papi csoportok különleges erdélyi túlképviseltettsége a helyi értelmiségben.

Előadásomban mindössze ízelítőt tudtam csak nyújtani a társadalmi rétegződés egyes regionális összefüggéseiről a dualistakor végén, a történelmi Magyarország fennállásának legutolsó fázisában. Ezeket egy más tanulmányban igen érdekes lenne összevetni másféle modernizációs jelzésekkel, melyeknek annak idején a honi társadalomstatisztika Európában valószínűleg egyedülállóan gazdag tárházát építette fel. Elsősorban az iskolázottság szintkülönbségeire, a magas képzési utat bejáró fiatal népesség korabeli megoszlására, az egészségügyi ellátottság és ennek eredményességének jelzéseire, valamint a demográfiai modernizáció összetevőinek területi vetületeire gondolok. Ezek elemzésének tükrében ismét érdemes lesz majd alkalom adtán feltenni az előjáróban érintett kérdést, hogy mi a modernizációs indikátorok konvergenciáinak és részleges eltéréseinek társadalomtörténelmi logikája.

Az aktív népesség és egyes elitscsoportok megoszlása nagy régiók szerint 1910-ben⁴

	Nyugat Szlovákia	Dunán túl	Duna Tisza köze Pest Pilis Solt nélkül	Tisza Balp. Kelet Al föld	Kelet Szlovákia	Tisza Maros szöge	Erdély	Összesen	nyerszám 1000-ben	Buda Pest % összesből	Pest-Pilis Solt % Bp nélkül összesből
Aktív Népesség	13.4	19.1	11.0	15.1	10.6	13.6	17.3	100.0	6824	6.4	5.3
Inaktív Népesség	13.3	18.8	11.7	16.5	11.1	12.8	15.8	100.0	3042	3.7	5.9
Mezőgazdaságban	12.5	18.9	10.2	15.7	9.9	14.0	18.8	100	4364	0.1	4.6
Iparban	19.1	19.5	10.8	11.3	12.6	13.0	13.6	100	587	23.2	5.5
Nagyiparban ⁵	26.4	16.3	6.8	7.8	15.4	13.2	14.0	100	238	33.2	5.5
GAZDASÁGI ELIT											
Nagybirtokos 1000 + hold	10.6	20.2	8.8	23.0	14.4	9.3	13.8	100.0	1.1	21.7	3.9
Nagybirtokos 100-1000 hold	7.8	10.7	23.7	21.1	7.9	15.7	13.1	100.0	14	1.9	12.0
Bérlő 100 + h.	14.7	16.2	14.4	24.4	13.4	6.8	10.2	100.0	4.1	2.2	13.0
Ipari hivatalnok	21.6	15.6	9.6	10.7	13.1	14.2	15.1	100.0	13	45.0	6.3
Kereskedelmi Hivatalnok	12.2	16.4	14.7	17.4	10.5	15.0	13.9	100.0	20	42.6	4.3

⁴ Az 1910-es népszámlálás eredményeiből számított arányok. L. *Magyar statisztikai közlemények* 56, 712-781 és uo. 436-609, *passim*.

⁵ 20-nál több alkalmazottat foglalkoztató vállalatoknál.

	Nyugat Szlovákia	Dunántúl	Duna-Tisza közep Pest Pilis Solt nélkül	Tisza Balp. Kelet Alföld	Kelet Szlovákia	Tisza Maros szöge	Erdey	Őrsze sen	nyers szám 1000 ben	Buda Pest % ösz szes ből	Pest-Pilis Solt % Bp nélkül ösz szes ből
Közlekedési Hivatalnok	13.1	21.0	13.6	13.1	13.0	13.7	12.5	100.0	12	30.3	7.7
SZABAD ÉRTELMISÉG											
Mérnök	12.4	13.5	14.2	16.6	10.7	9.8	22.8	100.0	0.4	65.0	3.1
Orvos	13.1	18.9	13.9	15.3	11.4	12.8	14.6	100.0	3.7	26.9	4.7
Ügyvéd	12.3	17.0	15.4	15.9	11.9	13.0	14.5	100.0	4.8	25.4	3.5
Ujságíró	10.4	20.1	19.1	15.4	4.7	19.1	11.2	100.0	0.4	63.4	4.4
Színész	7.7	17.3	16.3	16.3	13.3	13.9	15.4	100.0	1.4	27.0	2.9
KÖZALKALM. ÉRTELMISÉG											
Pap	15.1	10.9	4.7	15.5	13.5	12.2	28.1	100.0	11	0.8	2.7
Tanító	13.0	20.7	10.0	14.3	13.0	11.8	17.1	100.0	22	4.7	5.2
Tanár	12.9	18.6	14.1	13.6	12.1	7.9	20.8	100.0	3	17.1	4.9

Melegh Attila PhD, szociológus-demográfus

Közép- és Kelet-Európai identitások a globális hierarchiák kontextusában

Sok szeretettel köszöntök mindenkit. Annyiban a tudásjavak áramlásához szeretnék hozzászólni, hogy tudásszociológiai problémákról lesz szó, abban az értelemben, hogy bizonyos kognitív szerkezeteket próbálunk meg elemezni és értelmezni. A másik dolog az az, hogy a társadalomtudományok szerepe az elemzett kognitív szerkezetekben rendkívül fontos. A probléma már hosszabb ideje velem van. Sokat foglalkoztam népesedési szövegekkel, és mind a mai napig nagyon sokat foglalkozom vándorlók identitásával. A másik szempont, ami engem hosszabb ideje érdekel már, az a nacionalizmus, illetve a rasszizmus Kelet-Európában, mert úgy gondolom, hogy itt bizonyos dolgok értelmezéséhez még hozzá kellene nyúlni. A harmadik dolog, és talán ez a legfontosabb, az az identitásoknak, az identitásokat mindjárt közelebről meg fogom határozni, Bahtyn alapján két kíváncsi vagyok az identitások elemzésekor, az egyik a társadalmiság, a másik pedig a történetiség. Ez a kettő szokott elmaradni. Az alapproblémám az az, hogy a kelet-európai identitások, legyenek azok kollektív, vagy egyéni identitások, azokat nem helyezük el a kellő kontextusba. Magyarul: beszélünk nemzeti identitásról, anélkül, hogy ezt elhelyeznénk globális kontextusba. Beszélünk más típusú kollektív identitásokról Kelet-Európában, de ezeket úgyszintén nem helyezük el a globális kontextusban, vagy Bahtynnal szólva nem helyezük el őket egy globális dialógusban. Azt gondolom, hogy ez a dolog rendkívül fontos lépés lenne ahhoz, hogy bizonyos dolgokat meg tudjunk válaszolni, illetve bizonyos kérdéseket fel tudjunk tenni. Az előadás során három dolgot próbálok meg megtenni. Az első dolog, néhány módszertani problémát szeretnék tisztázni, a második, hogy a kollektív identitásra vonatkozóan, a kollektív